

УДК 373.5.016

МЕДІЙНА ТА ІНФОРМАЦІЙНА ГРАМОТНІСТЬ – ОДНА ІЗ ВАЖЛИВИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ, ЯКІ МАЄ ФОРМУВАТИ НОВА УКРАЇНСЬКА ШКОЛА: ВИКЛИКИ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Коропатник М. М.

У статті розглядаються проблеми формування медійної та інформаційної грамотності в контексті десяти компетентностей, якими має володіти сучасний учень. Така постановка питання зумовлена якісними змінами в інформаційно-комунікаційному середовищі, що сталися останніми десятиліттями, коли медіа стали потужно й суперечливо впливати на освіту молодого покоління, часто перетворюючись на провідний чинник його соціалізації, стихійного соціального навчання. Окрім того, на теренах України активізувалася зовнішня інформаційна агресія та руйнівна зарубіжна пропаганда.

Тому необхідно змінити ставлення до змісту та функцій освіти, враховуючи особливості інформаційного суспільства, інакше кажучи, змінити аудиторію медіа за допомогою медіаосвіти, кінцевим результатом якої стане медіаграмотність. Адже, незалежно від політичного ладу тієї чи іншої держави, як справедливо зазначає професор Олександр Федоров, людина, не підготовлена до сприйняття інформації в різних її видах, не може повноцінно її зрозуміти й аналізувати, не в силах протистояти маніпулятивним впливам медіа, не здатна до самостійного вираження своїх думок і почуттів з приводу прочитаного, почутого, побаченого.

Автор також акцентує увагу на необхідності інтеграції медійної та інформаційної освіти, досліджує вплив на суспільство таких факторів, як "гібридна війна" та інформаційно-пропагандистський тиск. Приводяться аргументи на користь того, що інформаційне суспільство трансформує життя цілих спільнот, впливає на якість життя, перспективи соціальних змін та економічного розвитку, сприяє перебудові самого контенту відносин між людьми. А це вимагає від них нових навичок, нових знань і нового мислення.

Ключові слова: інформація, комунікація, інформаційне суспільство, інформаційна культура, медійна та інформаційна грамотність, "гібридна війна", інформаційно-пропагандистська війна, педагогіка.

В статье рассматриваются проблемы формирования информационной и медийной грамотности в контексте десяти компетентностей, которыми должен владеть современный ученик. Такая постановка вопроса обусловлена качественными изменениями в информационно-коммуникационной среде, состоявшимися в последние десятилетия. При таких обстоятельствах возникает необходимость изменить отношение к содержанию и функциям образования, учитывая особенности информационного общества, внедрить в учебные программы медиаобразование, конечным результатом которого станет медиаграмотность.

Ключевые слова: информация, коммуникация, информационное общество, информационная культура, информационная и медийная грамотность, "гибридная война", информационно-пропагандистская война, "промывание мозгов", педагогика.

The article discusses the problem of formation media and information literacy in the context of the ten competencies which a modern student possesses. Such a statement of issues caused by quality changes in the information and communications environment that have occurred in recent decades, when the media powerfully and contradictory effect on the education of the young generation, often turning into a leading factor in its socialization, natural social learning. Besides, on the territory of Ukraine stepped up external informational aggression and destructive foreign propaganda.

Therefore, we must change the attitude to the content and functions of education, taking into account the features of the information society, in other words, change the audience of media using education tools, the end result of which will be media literacy. In fact, regardless of the political order of the State, as rightly points out Professor Alexander Fedorov, a person is not prepared to accept the information in its different types, may not fully understand and analyze, is powerless to resist the manipulative influences of media, is not capable for independent expression of their thoughts and feelings about the read, heard, seen.

The author also focuses attention on the need to integrate the display and information education, explores the impact on society of factors such as "hybrid war" information and propaganda pressure. The arguments are given in favor of the fact that information society transforms the life of entire communities, affects the quality of life, the prospects for social change and economic development, contributes to the restructuring of the content of the relationship between people. And it requires from them new skills, new knowledge and new thinking.

Key words: information, communication, information society, information culture, media and information literacy, "hybrid war", information and propaganda war, "brainwashing", pedagogy.

Світ за останні декілька десятиліть якісно змінився. Орієнтуватися у величезній масі інформації, як зазначається у документі № 8753 ПАРЄ від 6 червня 2000 р., стає все більш складно. Для більшості дітей і молоді медіа перетворилися у їх світ, віртуальну реальність, де найкраще і найгірше може бути як створене, так і ліквідоване. У той же час молоді люди не володіють достатніми знаннями, щоб об'єктивно оцінити справжній сенс отриманої інформації. А педагоги та батьки часто виявляються безпорадними у спробі співставити власний життєвий і професійний досвід з медіакомпетентністю їхніх дітей.

Тому як педагогам, так і школярам, доводиться постійно стикатися із зростаючим інформаційним потоком, відчувати значні труднощі, коли необхідно застосувати пошукові навички, самостійно критично оцінити отриману інформацію. На думку фахівців ЮНЕСКО, саме медіаосвіта дозволяє вирішити цю проблему [24, с. 12]. Як справедливо зауважив у свій час Г. М. Маклюен, "щоб бути по-справжньому грамотним, потрібно бути грамотним у світі медіа" [21, с. 464]. Рекомендує медіаосвіту до впровадження у національні навчальні плани всіх держав, у систему додаткової, неформальної та "довічної" освіти [24, с. 12] не лише ЮНЕСКО. Подібної позиції дотримується і Рада Європи. Ще у 1989 р. вона прийняла резолюцію, в якій чітко висловилася за те, щоб медіаосвіта починалася якомога раніше і тривала всі шкільні роки в якості обов'язкового для вивчення предмета [27, с. 65], а в 2008 р. Європарламент прийняв резолюцію стосовно введення обов'язкової медіаосвіти для школярів та учителів країн Європейського Союзу.

На виховання громадянської відповідальності, здатність активно використовувати можливості інформаційного поля телебачення, радіо, відео, кінематографу, преси, Інтернету, краще розуміти мову медіакультури спрямована і нова редакція Концепції впровадження медіаосвіти в Україні. В ній акцентується увага на тому, що "медіа потужно й суперечливо впливають на освіту молодого покоління, часто перетворюючись на провідний чинник його соціалізації, стихійного соціального навчання..." [10]. Важлива теза цього концептуального документу – "загострення потреби в інтенсифікації розвитку медіаосвіти зумовлено необхідністю протистояти зовнішній інформаційній агресії та руйнівній зарубіжній пропаганді" [10].

Цілком логічно, що в проєкті для обговорення "Нова школа", підготовленого Міністерством освіти і науки України, однією із десяти ключових компетентностей школяра сучасної української школи є інформаційно-цифрова. Вона передбачає формування медійної та інформаційної грамотності, що дозволить випускнику впевнено, а водночас критично, застосовувати інформаційно-комунікаційні технології для створення, пошуку, обробки, обміну інформацією на роботі, в публічному просторі та приватному спілкуванні. Окрім того, вона допоможе опанувати основами програмування, алгоритмічного мислення, роботи з базами даних, навичками

безпеки в Інтернеті та кібербезпеки, розуміти етику роботи з інформацією (авторське право, інтелектуальна власність тощо).

Проблемам медіаосвіти та медіаграмотності присвячено немало наукових досліджень. Серед них праці М. Маклюєна [21], О. Федорова [34; 35], Т. Ольхової і Т. Мяснікової [28], О. Новікової [27] тощо. Американські автори Сінді Шейбе та Фейз Рогоу чітко сформулювали головні причини важливості медіаосвіти в сучасному світі [39]. Великий внесок у теоретичні та практичні дослідження у сфері медіаосвіти та масових комунікацій внесли вітчизняні вчені Г. Почепцов, В. Іванов, Л. Найдьонова, Т. Онкович, К. Левківський, Н. Череповська та багато інших.

М. Маклюєн [20], П. Слоттердайк [33], І. Челишева [37; 38] та ряд інших учених досліджують процеси еволюції медіареальності, впливу медіа на громадську свідомість, зміни поняття грамотності у процесі історичного розвитку. Разом з тим останнім часом з'явилася низка праць, зокрема, авторів Х. Лау [19] та Н. Гендіної [4], у яких аналізуються, на основі процесів інформатизації, нові підходи в освіті з точки зору інформаційної грамотності. ЮНЕСКО, враховуючи особливості сучасного глобалізованого та інформатизованого суспільства, підготувало під редакцією А. Гріззла та К. Уілсона, рекомендації з медійної та інформаційної грамотності для навчання педагогів [24].

Зважаючи на агресивне інформаційне середовище, виникає необхідність більш глибокого аналізу характеристик інформаційних, дезінформаційних та пропагандистських війн з тим, щоб урахувати їх у практиці медіаосвіти, особливо з точки зору підвищення її ефективності у процесі соціалізації особистості.

Безпосередньо ці проблеми, а також маніпулятивні можливості медіа, досліджували такі науковці, як П. Вірільо [3], Дж. Брайант і С. Томпсон [1], С. В. Кара-Мурза [8], Є. Л. Доценко [7]. Серед українських дослідників чільне місце посідають праці Г. Г. Почепцова, в т. ч. опубліковані на сайті osvita.mediasapiens.ua [29; 30; 31; 32]. Певний інтерес представляють авторські програми і методики О. Мерзлякової [25; 26]. Долучилися до критичного аналізу засобів масової інформації, їх використання у психологічних обробках населення різних країн і журналісти [9].

Формуванню критичного мислення, що важливо в умовах інформаційно-пропагандистської агресії, присвятили свої праці А. В. Бутенко та Є. А. Ходос [2], О. В. Федоров [36] та інші науковці.

Всі ці дослідження мають, у першу чергу, наукове значення. За невеликим винятком тут не прослідковується безпосереднього зв'язку із завданнями медіаосвіти. Певною мірою ці прогалини намагався заповнити автор статті, підготувавши ряд матеріалів з медійної та інформаційної грамотності науково-прикладного значення [11–18].

В цілому ж питання комплексного дослідження проблем практичного впровадження у навчальних закладах медійної та інформаційної освіти, кінцевим результатом якої стане відповідна грамотність, поки що залишається невирішеним. Тому автор ставить перед собою завдання проаналізувати об'єктивні причини актуальності медіаосвіти в сучасних умовах, інтеграції її з інформаційною освітою та необхідність урахування таких факторів, як "гібридна війна" та її інформаційно-пропагандистська складова.

З нашої точки зору, на користь запровадження медіаосвіти переконливо свідчать такі фактори.

Перший. У кінці ХХ – на початку ХХІ століття медіа, котрі спочатку існували як посередники передачі інформації, стають соціокультурним середовищем, життєвим простором людини [37, с. 95; 38, с. 84–86]. Вплив медіа на людину набуває все більш професійного характеру: впливає на моделі її поведінки, спосіб життя, погляди і цінності.

Другий. Інформаційна революція та глобалізація зробили наше сприйняття світу значною мірою залежним від того, як його подають медіа. За цих обставин медіаосвіта є шляхом до того, щоб озброїти людину можливістю самозахисту від недобросовісної медіаінформації.

Третій. Вседозволеність інформаційного ринку, засилля низькопробної медіа-продукції, низькоморальних ідеологем та цінностей спричиняє зниження в суспільстві імунітету до соціально шкідливих інформаційних впливів. Тому споживачу

медіапродукції, якщо він не володіє критичним мисленням і не розуміє тенденцій сучасного медіаринку, надзвичайно проблемно скласти об'єктивну картину сучасного світу.

Чому ж людство вже не влаштовує традиційна грамотність? Тут є ціла низка суб'єктивних та об'єктивних обставин, але головна з них та, що сучасне суспільство все частіше називають інформаційним. Як зазначає відомий дослідник Пітер Слоттердаjk, інформаційну функцію традиційних мистецтв завоювали мас-медіа, котрі "вперше набрали такого етапу охоплення, якого не знала жодна раціоналістична енциклопедія, жодний художній твір, жодна "філософія життя": володіючи безмірним обсягом, вони стрімко рушили до того, про що завжди могла лише мріяти велика філософія – до тотального синтезу, зрозуміло, за нульового рівня інтелекту, у вигляді тотального арифметичного підсумовування. Вони насправді дозволяють розвивати універсальний хаотичний емпіризм, вони можуть повідомити про все, всього торкнутися, про все зберегти інформацію, все співставити. При цьому вони представляють навіть дещо більше, ніж філософію, – вони одночасно наслідують традиціям енциклопедії та цирку" [33, с. 457].

Отже, сучасні користувачі медійних продуктів переходять в розряд споживачів медіа або комунікантів. Тому необхідно змінити ставлення до змісту та функцій освіти, враховуючи особливості інформаційного суспільства, інакше кажучи, змінити аудиторію медіа за допомогою медіаосвіти, кінцевим результатом якої стане медіа-грамотність.

Саме ці обставини стали базовою основою для включення предмета "Медіа-освіта" у навчальні програми курсів підвищення кваліфікації учителів ЧОІППО імені К. Д. Ушинського, проведення дослідно-експериментальної роботи на базі двох загальноосвітніх навчальних закладів області – інформаційно-технологічного ліцею № 16 м. Чернігова та Козелецької гімназії № 1.

З метою отримання об'єктивних підстав для впровадження медіаосвіти викладачі кафедри суспільних дисциплін та методики їх викладання провели вибіркові соціологічні дослідження серед учителів (в т. ч. слухачів курсів підвищення кваліфікації інституту), учнів та батьків. 65 % учителів (після прослуховування спецкурсу з медіаосвіти) вважають медіаосвіту школярів нагальною необхідною.

Серед головних мотивацій упровадження медіаосвіти учителі назвали такі: використання медійної продукції дозволить зробити навчально-виховний процес сучасним і більш цікавим для учнів – 89 %; шукати матеріали на основі медіа для навчальних, наукових, дослідницьких цілей – 66,8 %.

Змушують насторожитися пріоритети підлітків при перегляді телевізійних передач. На першому місці знаходяться кінофільми і телесеріали (77,2 %), на другому – новини (61,2 %), на третьому – розважальні ток-шоу (55,2 %). Інтелектуальні ж ток-шоу користуються значно меншим інтересом – лише 24,6 %. Майже на такому ж рівні знаходиться інтерес до програм про наукові досягнення (29 %).

Соціологічні дослідження також наглядно продемонстрували необхідність батьківської медіаосвіти та недостатній рівень медіакультури і критичного мислення шкільної аудиторії.

Тому не можна не погодитися з висновком російського професора О. Федорова: "Незалежно від політичного ладу тієї чи іншої держави, людина, не підготовлена до сприйняття інформації в різних її видах, не може повноцінно її зрозуміти й аналізувати, не в силах протистояти маніпулятивним впливам медіа (якщо така маніпуляція має місце), не здатна до самостійного / автономного / вираження своїх думок і почуттів з приводу прочитаного / почутого / побаченого" [34, с. 621].

Чому медіаграмотність важлива? Американські автори підручника "Медіа-грамотність" Сінді Шейбе та Фейз Рогоу називають декілька причин.

По-перше, медіасвіт формує наше суспільство, культуру і навіть уявлення про реальність.

По-друге, медіаповідомлення впливають на наші думки, життєві установки і дії. Кожна людина може піддатися впливу реклами, новин, фільмів, музики, відеоігор та інших медіаформ. Саме тому ЗМІ є такою потужною культурною силою, а медіаіндустрія – таким крупним бізнесом.

По-третє, всі медіаповідомлення намагаються переконати нас повірити у що-небудь чи зробити що-небудь. Новини, документальні фільми та книги наукового змісту претендують на те, щоб вважатися правдивими. Рекламу хоче примусити нас купляти певні товари.

По-четверте, ніхто не розповідає всю історію повністю. Кожен медіатворець має свою думку – точку зору. В будь-якій історії на певну інформацію роблять акцент, а певну взагалі виключають. Часто посил медіаповідомлення виходить не лише з того, що сказано, але й від того, що не повідомляється.

По-п'яте, кожен по-своєму розуміє медіаповідомлення. Незважаючи на те, що ЗМІ намагаються донести до нас якісь специфічні послання, ми все рівно усвідомлюємо і тлумачимо останні по-різному, залежно від наших знань, життєвого досвіду, цінностей і переконань [39, с. 39–41].

Все це свідчить про необхідність підвищення рівня медіаобізнаності серед дітей і підлітків. Медіаграмотність дозволяє учням отримати такі навички, які допоможуть їм досягти більшого коефіцієнту корисної дії з будь-яких навчальних предметів, а саме: спостережливості, критичне мислення, комунікація, креативність, зацікавленість, цілісне бачення.

У сучасних дослідженнях серед загальних тенденцій світового розвитку, що обумовлюють необхідність суттєвих змін у системі освіти, відзначається перехід до постіндустріального, інформаційного суспільства. У цьому контексті важливим є аналіз сутнісних характеристик інформаційного суспільства, факторів становлення медіасередовища на етапі його розвитку та педагогічні аспекти регулювання особистості студента і школяра в існуючому медіапросторі.

Інформатизація і комп'ютеризація вимагають від людей нових навичок, нових знань і нового мислення, покликаних забезпечити адаптацію до умов і реалій комп'ютеризованого суспільства, гарантувати їм гідне місце у такому суспільстві. Отже, інформатизація впливає на спосіб і якість життя всіх членів суспільства як на індивідуальному, так і організаційному рівні, на робочому місці та побуті. Добре це чи погано, проте інформатизація є силою, котра не просто трансформує життя цілих спільнот, але й сприяє перебудові самого контенту відносин між людьми [28, с. 5–10].

Тому не дивно, що поряд з терміном "медійна грамотність" все більш широке застосування отримує термін "інформаційна грамотність". Справа в тому, що потужність сучасної інформаційної техніки і технології може бути використана для маніпулювання свідомістю і поведінкою людини, що загалом загрожує дегуманізацією. У зв'язку з цим на сьогодні перед освітянською спільнотою стоїть глобальне завдання – підготувати підростаюче покоління до нових умов життя і професійної діяльності у високоавтоматизованому інформаційному середовищі, навчити ефективно використовувати його можливості і захищатися від негативних впливів [4, с. 141].

У "Керівництві з інформаційної грамотності для освіти протягом усього життя", підготовленому співробітником ЮНЕСКО Х. Лау, чітко окреслюються завдання, для виконання яких необхідні знання і вміння, що з'являються лише в інформаційно грамотної людини [19, с. 28].

Врешті-решт саме інформаційна грамотність є основою інформаційної культури особистості, однією із складових загальної культури людини. Під інформаційною культурою розуміється сукупність інформаційного світогляду та системи знань і вмінь, що забезпечують цілеспрямовану самостійну діяльність з оптимального задоволення індивідуальних інформаційних потреб з використанням як традиційних, так і нових інформаційних технологій. Інформаційна культура є одним із найважливіших факторів успішної професійної і непрофесійної діяльності, а також соціальної захищеності особистості.

Таким чином, нові виклики, породжені сучасними технологіями, змінюють не лише систему традиційних поглядів на освіту та грамотність, але й потребують застосування інтеграційних технологій – як по відношенню до окремих навчальних предметів, так і методики впровадження в освітній процес об'єднаного курсу з медійної та інформаційної грамотності. А це потребує відповідних змін і до програм з цього напрямку, і до змісту посібників та підручників. За приклад може слугувати Навчальна програма з медійної та інформаційної грамотності для педагогів,

підготовлена у 2011 р. за ініціативою ЮНЕСКО. Як зазначає у передмові до програми заступник Генерального директора ЮНЕСКО з питань комунікації та інформації Я. Карклінс, "програма має новаторський характер: по-перше, вона спирається на сучасні тенденції конвергенції радіо, телебачення, Інтернету, газет, книг, електронних архівів та бібліотек на загальній платформі і вперше представляє єдиний підхід до медійної та інформаційної грамотності; по-друге, вона створена із урахуванням потреб учителів для інтеграції в офіційну систему їх підготовки. Таким чином, вона виступає у ролі каталізатора процесу, який повинен охопити мільйони молодих людей і сприяти розвитку їх здібностей" [24, с.11].

Серед основних викликів, перед якими опинилася українська медіаспільнота в останні роки – інформаційна війна та російська пропаганда, які є складовими "гібридної війни".

За один лише 2014 рік російські мас-медіа створили з України стійкий образ ворога, що підтверджує низка соціологічних досліджень громадської думки російського населення, які проводив "Левада-центр". Сьогодні ми маємо справу не лише з правлячим режимом В. Путіна, а й значною частиною російського суспільства, схильного до реваншизму і ревізії повоєнного світового порядку. У цьому сенсі варто нагадати відомий постулат, сформульований К. Марксом, що "... люди є продукти обставин і виховання... люди, що змінилися, є продуктом інших обставин і зміненого виховання" [22, с. 2].

Колонізаторську політику Москви стосовно України аргументовано викрив Іван Дзюба у своєму відомому дослідженні "Інтернаціоналізм чи русифікація?". Зокрема, він зазначав, що у великих українських містах дуже сильний такий прошарок російського міщанства, який безнадійно далекий від того, щоб бути носієм комуністичного інтернаціоналізму, а є духовним спадкоємцем "десяти поколінь колонізаторів" [6, с. 54].

Саме ця обставина у поєднанні із стимульованими прорахунками очільників держави настроями сепаратизму серед певної частини населення вже незалежної України і стала благодатним середовищем для успішної реалізації стратегії "гібридної війни". Справді, і сьогодні, писав І. М. Дзюба у передмові до публікації дослідження (січень 1998 р.), державно незалежна Україна не позбулася багатьох аспектів колишньої колоніальної залежності – як у вимірах економіки та політики, так і особливо у вимірах самоусвідомлення та "ментальності" [6, с. 3–7].

Нові тенденції в інформаційних війнах досліджує професор Георгій Почепцов. Він звертає увагу на те, що глибинні процеси впливу ворожої пропаганди відбуваються не на рівні інформації, а на рівні інтерпретацій. Справа в тому, що багатогранність сучасного світу, швидкість його перетворень, ліквідація національних інформаційних кордонів призвели до того, що людині постійно необхідно приймати рішення стосовно речей, яких вона не знає. В результаті вона готова прийняти будь-яку версію того, що відбулося, щоб завтра з такою ж готовністю взяти собі замість неї іншу [31].

В інформаційній війні суттєвим результатом є "переведення населення на повністю протилежну картину світу". Цю формулу можна чітко простежити і на подіях в Криму і на Донбасі. Якщо 1 грудня 1991 р. на Всеукраїнському референдумі приблизно 55 % жителів Криму і 85 % – Донецької і Луганської областей, підтримали Акт незалежності України, то на початку 2014 р. у Криму проголосували за входження до складу Росії, а на Донбасі підтримали сепаратистів і їх російських покровителів. В обох випадках проявилось несприйняття перемоги Євромайдану і зміни влади у Києві.

Отже, "гібридна війна", розв'язана Росією проти України, її інформаційна, пропагандистська та психологічна складові, вимагають внесення суттєвих коректив у форми та зміст медіаосвіти, особливо з точки зору формування критичного мислення, вміння адекватно оцінювати різні види інформації. Цю обставину було враховано і в ЧОІППО імені К. Д. Ушинського: у спецкурсі з медіаосвіти для слухачів курсів підвищення кваліфікації учителів зосередили увагу на питаннях сутності інформаційно-пропагандистських війн, у т. ч. в контексті російсько-українських стосунків на нинішньому етапі, маніпулятивних можливостях засобів масової інформації.

Таким чином, для включення медіаосвіти у програми навчальних закладів – від дошкільних до вищих і післядипломної освіти, – інтеграції її з інформаційною освітою та з предметами суспільно-гуманітарного профілю, обов'язкового врахування фактору "гібридної війни", існують об'єктивні причини. Саме вони є підставою для визначення однієї із компетентностей нової української школи, як інформаційно-цифрової, котра передбачає формування медійної та інформаційної грамотності, а, отже, і якісно нових, модернових підходів у фаховій підготовці педагогічних і науково-педагогічних працівників.

Література

1. Брайант Дж. Основы воздействия СМИ / Дж. Брайант, С. Томпсон. – М. ; СПб. ; К. : Издательский дом "Вильямс", 2004. – 430 с.
2. Бутенко А. В. Критическое мышление: метод, теория, практика / А. В. Бутенко, Е. А. Ходос. – М. : Мирос, 2002. – 298 с.
3. Вирильо П. Информационная бомба. Стратегия обмана / П. Вирильо. – М., 2002. – 312 с.
4. Гендина Н. И. Формирование информационной и медиаграмотности в условиях информационного общества: новая инициатива ЮНЕСКО и проблемы российского информационного образования / Н. И. Гендина // Педагогика. Психология. – 2012. – Выпуск № 1. – С. 120–141.
5. Горбаткова О. И. История развития отечественного медиаобразования в контексте социально-образовательной ситуации в России в 20-е годы XX века / О. И. Горбаткова // Электронный журнал "Вестник МГОУ", 2013, №1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.evestnik-mgou.ru. – Назва з екрана.
6. Дзюба Иван Інтернаціоналізм чи русифікація / Иван Дзюба. – К. : Видавничий дім КМ Academia, 1998. – 276 с.
7. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита / Е. Л. Доценко. – СПб. : Речь, 2003. – 291 с.
8. Кара-Мурза С. В. Манипуляция сознанием / С. В. Кара-Мурза. – М. : Эксмо ; Алгоритм, 2007. – 456 с.
9. Кассе Этьен. Третья мировая психотропная война. Она уже началась... / Этьен Кассе. – СПб. : ИГ "Невский проспект" ; Изд-во "Вектор", 2007. – 192 с.
10. Концепція впровадження медіаосвіти в Україні (нова редакція) // MediaSapiens [Електронний ресурс]. – Режим доступу: mediasapiens.ua. – Назва з екрана.
11. Коропатник М. М. Медіаосвіта в Україні: історія і сьогодення / М. М. Коропатник // Сіверянський літопис. – 2016. – № 3. – С. 159–174.
12. Коропатник М. М. Від "Галактики Гутенберга" до "глобального села": нова якість освіти XXI ст. / М. М. Коропатник // Актуальні проблеми розвитку освіти і науки в умовах глобалізації. Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції. Частина I. – Дніпро, 28–29 жовтня 2016. – С. 5–7.
13. Коропатник М. М. Еволюція медіаосвітніх теорій в незалежній Україні: зміна пріоритетів / М. М. Коропатник // Практична медіаосвіта: інноваційні стратегії розвитку. Збірник тез Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Дніпро, 25 жовтня 2016. – С. 35–39.
14. Коропатник М. М. Крим і Донбас в контексті українських реалій: історичний дискурс та парадигми сучасності / М. М. Коропатник. – Чернігів, 2017. – 70 с.
15. Коропатник М. М. Особливості медіаосвіти в умовах "гібридної війни" Росії проти України / М. М. Коропатник // Збірник статей третьої міжнародної науково-методичної конференції "Практична медіаграмотність: міжнародний досвід та українські перспективи". – Київ, 16–17 квітня 2015 р. – С. 17–25.
16. М. М. Коропатник Філософсько-педагогічні ідеї К. Д. Ушинського в контексті медійної та інформаційної грамотності / М. М. Коропатник // Український вимір. Міжнародний збірник науково-педагогічних, методичних статей і матеріалів з України та діаспори. Число XIV. – Чернігів, 2017. – С. 7–12.
17. Коропатник М. М. "Глобальне село" як інтегратор медійної та інформаційної грамотності / М. М. Коропатник // Медіасфера і медіаобразование: специфіка взаємодії в сучасному соціокультурному просторі. Сборник статей. – Могилев, 2016. – С. 135–143.

18. Коропатник Михайло. Теоретико-методологічні засади медіаосвіти. Вступ до предмета / Михайло Коропатник // Філософія освіти і педагогіка. – 2012. – № 25. – С. 1–79.
19. Лай Х. Руководство по информационной грамотности для образования на протяжении всей жизни: Guidelines on Information Literacy for Lifelong Learning / Х. Лай ; науч. ред. и пер. А. Федоров. – Москва : Изд-во МОО ВПП ЮНЕСКО "Информация для всех", 2006. – 45 с.
20. Маклюен М. "Галактика Гутенберга": становление человека печатающего / М. Маклюен. – М., 2005. – 455 с.
21. Маклюэн Г. М. Понимание медиа: внешние расширения человека / Г. М. Маклюэн. – М. : Жуковский, Кучково поле, 2003. – 625 с.
22. Маркс К. Тези про Фейербаха / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. – Тв., вид. 2-ге. – Т. 3. – 475 с.
23. Медіаграмотність та критичне мислення на уроках суспільствознавства : посібник для вчителя / Т. Бака, О. Бурім, О. Волошенюк, Р. Євтушенко, Т. Мелешенко, О. Мокрогуз ; за ред. В. Іванова, О. Волошенюк. – К. : ЦВП, АУП, 2016. – 243 с.
24. Медийная и информационная грамотность: программа обучения педагогов / под ред. Алтона Гриззла и Керолайн Уилсон ; пер. на русский язык Елена Малявская. – UNESCO, 2012. – 200 с.
25. Мерзлякова О. Профілактика деструктивних впливів мас-медіа. Програма занять для молоді / О. Мерзлякова. – К. : Шкільний світ, 2010. – 66 с.
26. Мерзлякова О. Дослідження вразливості до маніпулятивного впливу: авторська методика / О. Мерзлякова, О. Колісник // Психолог. – 2008. – № 12. – С. 10–14.
27. Новикова А. А. Медиаобразование в США: проблемы и тенденции / А. А. Новикова // Педагогика. – 2000. – № 3. – С. 58–68.
28. Ольховая Т. А. Развитие медиакомпетентности студентов университета / Т. А. Ольховая, Т. И. Мясникова. – М., 2012. – 125 с.
29. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации / Г. Г. Почепцов. – М. : Рефл-бук ; К. : "Ваклер", серия 2011. – 656 с.
30. Почепцов Георгий Информационные войны: новые тенденции [Электронный ресурс] / Георгий Почепцов. – Режим доступа: osvita.mediasapiens.ua. – Назва з екрана.
31. Почепцов Георгий "Промывание мозгов" как технология влияния [Электронный ресурс] / Георгий Почепцов. – Режим доступа: osvita.mediasapiens.ua. – Назва з екрана.
32. Почепцов Георгий Пропаганда vs. информационные операции: сходства и различия [Электронный ресурс] / Георгий Почепцов. – Режим доступа: osvita.mediasapiens.ua. – Назва з екрана.
33. Слоттердаик П. Критика цинического разума / П. Слоттердаик – М. : АСТ, 2009. – 800 с.
34. Федоров А. В. Медиаобразование: история, теория и методика / А. В. Федоров. – Ростов : ЦВВР, 2001. – 708 с.
35. Федоров А. В. Новые стандарты – реальная возможность для медиапедагогика / А. В. Федоров // Alma Mater – Вестник высшей школы. – 2012. – № 3. – С. 55–58.
36. Федоров А. В. Развитие медиакомпетентности и критического мышления у студентов / А. В. Федоров. – М., 2007. – 245 с.
37. Чельшева И. В. Медиареальность как новый тип социокультурного пространства / И. В. Чельшева // Инновации в образовании. – 2011. – № 11. – С. 95–101.
38. Чельшева И. В. Медиареальность и картина мира: основные этапы развития / И. В. Чельшева // Дистанционное и виртуальное обучение. – 2011. – № 7. – С. 77–87.
39. Шейбе Сінді Медіа грамотність / Сінді Шейбе, Фейз Рогоу. – К. : Академія Української Преси, 2014. – 320 с.